

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ЗАВТУР В. А.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.3.49>

**СВОБОДА ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ПРАВО ОСОБИ ЗБЕРІГАТИ МОВЧАННЯ:
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ, НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО
ТА ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ КОНТЕКСТ**

Стаття присвячена питанням систематизації міжнародно-правових стандартів забезпечення принципу свободи від самовикриття та права особи зберігати мовчання, аналізу релевантного законодавства та судової практики окремих зарубіжних країн, а також проблемам вдосконалення кримінального процесуального законодавства України у цьому аспекті.

Автор звертається до таких питань як сутність та допустимість обмеження права особи зберігати мовчання; реалізація свободи від самовикриття та права зберігати мовчання в контексті отримання біологічних зразків та письмових доказів; порушення свободи від самовикриття внаслідок застосування примусу та використання вразливого становища особи; реалізація свободи від самовикриття в контексті використання як доказів відомостей, отриманих поза межами кримінального провадження, а також визначення основних проблем реалізації принципу свободи від самовикриття в українській правозастосовній практиці.

На підставі дослідження прецедентної практики ЄСПЛ, національного законодавства, а також законодавства окремих зарубіжних країн сформульовано перелік факторів, які можуть бути враховані при здійсненні оцінки порушення права на свободу від самовикриття та права особи зберігати мовчання. До них віднесено: 1) застосування до особи примусу та його ступінь, у тому числі потенційне застосування санкцій за нерозкриття інформації; 2) здатність регулювати свою поведінку за певних обставин; 3) перебування особи у вразливому становищі; 4) забезпечення права особи на захист; 5) існування щодо особи підозри у вчиненні кримінального правопорушення на момент отримання показань; 6) ступінь використання отриманих показань у кримінальному провадженні.

Визначено резерви подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства у цьому сегменті. Піддаються критиці окремі правозастосовні практики, які склалися натеper в Україні.

Ключові слова: кримінальне провадження, засади кримінального провадження, допустимість доказів, показання, слідчі (розшукові) дії, свобода від самовикриття, право особи зберігати мовчання, Європейський суд з прав людини.

Zavtur V. A. Freedom from self-incrimination and the right of a person to remain silent: international standards, national legislation and comparative legal context

The article is devoted to the systematization of international legal standards for ensuring the principle of freedom from self-incrimination and the right of a person to remain silent, analysis of relevant legislation and judicial practice of certain foreign countries, as well as problems of improving the criminal procedural legislation of Ukraine in this aspect.

The author analyses such issues as the essence and admissibility of restricting a person's right to remain silent; implementation of freedom from self-incrimination and the right to remain silent in the context of obtaining biological samples and written evidence; violation of freedom from self-incrimination as a result of coercion and use of a person's vulnerable position; the implementation of freedom from self-incrimination in the context of the use as evidence of information obtained outside the criminal proceedings, as well as the definition of the main problems in the implementation of the principle of freedom from self-incrimination in Ukrainian law enforcement practice.

Based on the study of the ECHR case law, national legislation, as well as the legislation of certain foreign countries, a list of factors that can be taken into account in assessing the violation of the right to freedom from self-incrimination and the right of a person to remain silent has been formulated. These include: 1) the application of coercion to a person and its degree, including the potential application of sanctions for non-disclosure of information; 2) the ability to regulate their behavior in certain circumstances; 3) the person is in a vulnerable position; 4) ensuring the right of a person to protection; 5) the existence of a suspicion of a criminal offense against a person at the time of receipt of testimony; 6) the degree of use of the received testimony in criminal proceedings.

The reserves of further improvement of criminal procedural legislation in this segment have been identified. Some law enforcement practices that have developed in Ukraine are being criticized.

Key words: *criminal proceedings, principles of criminal proceedings, admissibility of evidence, testimony, investigative (search) actions, freedom from self-incrimination, the right of a person to remain silent, European Court of Human Rights.*

Вступ. Принцип свободи від самовикриття та право зберігати мовчання є невід'ємними елементами законодавства більшості демократичних країн світу, чії правові системи ґрунтуються на засадах верховенства права та поваги до людської гідності.

Привілей проти самовикриття традиційно розглядається як важливий міжнародно-правовий стандарт кримінально-юстиційного аспекту права на справедливий суд, хоча безпосередню згадку про нього містить лише Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Втім, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), у своїй практиці ніколи не ставив під сумнів те, що право зберігати мовчання та не свідчити проти себе також охоплюється сферою ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

В Україні принцип свободи від самовикриття та право не свідчити проти себе зведені в ранг конституційних гарантій. У ст. 63 Основного Закону встановлено: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом». Із прийняттям КПК України 2012 року, законодавець здійснив доволі серйозні кроки щодо подальшого утвердження цього права, зокрема, визнавши свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї однією із загальних засад кримінального провадження (ст. 18 КПК України). Водночас, були усунуті ті системні недоліки та прогалини,

які існували у ретроспективному законодавстві. Передусім, мова йде про законодавче закріплення імперативної норми, відповідно до якої недопустимими є докази, отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні (п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України). Істотним порушенням кримінального процесуального законодавства, яке тягне за собою визнання доказів недопустимими законодавець також визнає отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права (п. 4 ч. 2 ст. 87 КПК України). Привілей проти самовикриття знаходить свій прояв і в інших положеннях КПК України (п. 4,5 ч. 3 ст. 42, п. 3 ч. 1 ст. 65, ч. 4 ст. 224, ч. 6 ст. 290 КПК України).

Однак після спливу 12 років з моменту набрання чинності КПК України 2012 року, стає очевидним, що незважаючи на позитивну законодавчу динаміку у цьому напрямку, проблему імплементації основних положень принципу свободи від самовикриття та права зберігати мовчання не можна вважати вирішеною. Натепер можна виокремити декілька причин, які підтримують актуальність указаної проблематики. По-перше, судове тлумачення відповідних норм КПК України генерує нові підходи до розуміння окремих аспектів свободи від самовикриття, які потребують наукового осмислення, а по-друге, розвиток міжнародно-правових стандартів у цій царині, зокрема, практики ЄСПЛ характеризується динамічністю та багатоаспектністю, що вимагає доктринального аналізу та вдосконалення правозастосовної практики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти реалізації засади свободи від самовикриття у кримінальній процесуальній доктрині досліджували Д.Л. Аббасова, Р.В. Бараннік, І.В. Гловюк, О.В. Капліна, Р.А. Климкевич, С.О. Коропецька, О.П. Кучинська, С.Л. Лисаченко, О.В. Малахова, Г.М. Мамка, В.В. Михайленко, В.В. Навроцька, Т.В. Садова, М.М. Стоянов, В.М. Трофименко, Т.І. Фулей, О.Р. Хижна, С.В. Шапутько, В.П. Шибіко, Г.Ю. Юджівська.

Але незважаючи на наявність монографічних досліджень проблеми реалізації принципу свободи від самовикриття у кримінальному провадженні як в період чинності КПК 1960 (Р.В. Бараннік), так і відповідно до положень КПК 2012 року (О.Р. Хижна), чимало її аспектів не знайшли остаточного вирішення, або актуалізувалися в ході правозастосовного процесу.

Відповідно, **метою** нашого дослідження є систематизація міжнародно-правових стандартів забезпечення принципу свободи від самовикриття та права особи зберігати мовчання, аналіз релевантного законодавства та судової практики окремих зарубіжних країн, а також визначення резервів вдосконалення кримінального процесуального законодавства України та практики його застосування у цьому сегменті.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що привілей проти самовикриття – фундаментальний елемент справедливого судового розгляду та змагального кримінального судочинства, питання щодо його точного змісту та меж залишається дискусійним.

У доктрині та практиці ЄСПЛ воно розглядається в багатьох контекстах, зокрема, презумпції невинуватості, заборони катувань та поганого поведіння, права на повагу до людської гідності, забезпечення права на захист тощо. Можливо саме тому, питання реалізації свободи від самовикриття доволі часто розглядається в літературі імпліцитно в межах указаних проблем.

Аналіз ст. 18 КПК України, яка визначає зміст засади свободи від самовикриття та права не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї у кримінальному провадженні дозволяє виокремити два аспекти принципу свободи від самовикриття: 1) загальна заборона отримання від особи пояснень, показань, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення за допомогою примусу (ч. 1 ст. 18 КПК України); 2) визнання суб'єктивного права особи зберігати мовчання, не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти себе, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права (ч. 2 ст. 18 КПК України).

Перший аспект, у своєму найбільш загальному розумінні, передбачає, що сторона обвинувачення повинна здійснювати кримінальне провадження та реалізовувати покладений на неї обов'язок доказування не вдаючись до тиску або примусу щодо підозрюваного, обвинуваченого. Натомість другий аспект передбачає необхідність прояву поваги до права особи зберігати мовчання та не розкривати інформацію, яка стосується підозри або обвинувачення проти неї з боку суб'єктів, що здійснюють кримінальне провадження ex officio.

Із правом на свободу від самовикриття пов'язані також й інші суб'єктивні права особи, зокрема, право на захист. У практиці ЄСПЛ є чимало рішень, які демонструють цей зв'язок, переважно у ситуаціях, коли особа надає показання без участі захисника, надалі він залучається вже на більш пізніх етапах кримінального провадження, але обвинувачення все одно повністю або переважно ґрунтується на первісних показаннях (наприклад, рішення ЄСПЛ у справах «Сальдуз проти Туреччини», «Тихонов проти України» тощо). Цьому питанню приділена значна увага у доктрині, тому в межах нашої роботи ми до нього звертатися не будемо. Натомість основний фокус буде спрямований на такі аспекти, які в українській кримінальній процесуальній науці лишаються малодослідженими та суперечливими, а саме: сутність та допустимість обмеження права особи зберігати мовчання; реалізація свободи від самовикриття та права зберігати мовчання в контексті отримання біологічних зразків та письмових доказів; порушення свободи від самовикриття внаслідок застосування примусу та використання вразливого становища особи; реалізації свободи від самовикриття в контексті використання як доказів відомостей, отриманих поза межами кримінального провадження, а також визначення основних проблем та тенденцій реалізації принципу свободи від самовикриття в українській правозастосовній практиці.

Право особи зберігати мовчання та не свідчити проти себе: сутність та допустимість обмеження. Право зберігати мовчання та не відповідати на питання, що стосуються підозри та обвинувачення є квінтесенцією свободи від самовикриття. Йому кореспондує обов'язок осіб, що здійснюють кримінальне провадження ex officio роз'яснити дане право і у випадку отримання відповідної заяви припинити допит, проявивши таким чином повагу до цього права. Цей стандарт знаходить своє безпосереднє відображення у низці норм КПК України (п. 4,5 ч. 3 ст. 42, ч. 4 ст. 224 КПК України). У ч. 4 ст. 224 прямо передбачено, що у разі відмови підозрюваного відповідати на запитання, давати показання особа, яка проводить допит, зобов'язана його зупинити одразу після отримання такої заяви. Однак ця норма породжує слушне питання: після відмови давати показання, допит особи взагалі більше не можливий ніколи, або його все ж таки можна провести пізніше. Ця проблема повстала також і в американській юриспруденції у зв'язку із тлумаченням П'ятої поправки до Конституції США та подальшим розвитком правових позицій, викладених у відомому рішенні «Міранда проти Арізони» (*Miranda v. Arizona*). Відповідь на нього намагався віднайти Верховний Суд США у рішенні «Мічиган проти Мослі» (*Michigan v. Mosley*). У цій справі, обвинувачений, що був затриманий за вчинення низки грабежів, був повідомлений про своє право відмовитися від надання показань і через деякий час після початку допиту скористався ним, відмовившись говорити будь-що з цього приводу. Допит було зупинено, але через дві години інший офіцер у іншому приміщенні опитав його з приводу пострілу, який він здійснив під час одного з грабежів. Підозрюваний знову був попереджений про своє право зберігати мовчання, але погодився відповідати на це питання і через п'ятнадцять хвилин допиту зізнався у вчиненні вбивства.

Верховному Суду США належало вирішити, чи порушував П'яту поправку до Конституції США повторний допит підозрюваного після його попередньої відмови давати показання. Суд дійшов висновку про відсутність порушення, взявши до уваги шість факторів: 1) перший допит було припинено після того як підозрюваний виразив небажання давати показання, що вказує на прояв поваги до його права зберігати мовчання; 2) між першим та другим допитом пройшов певний час (хоча й незначний); 3) право зберігати мовчання було роз'яснено повторно; 4) другий допит проводився іншим офіцером; 5) перший та другий допит стосувалися різних епізодів злочинної діяльності; 6) другий допит проводився в іншому місці [1].

Вироблений підхід оцінки правомірності обмеження права на свободу від самовикриття отримав назву «тест Мослі» й надалі широко застосовувався у правозастосовній практиці. Пізніше він піддавався певній еволюції, зокрема, його було вдосконалено в частині забезпечення права на захист у справі «Едвардс проти Арізони» (*Edwards v. Arizona*) [дет. див.: 2, с. 778–781].

КПК України не містить жодних застережень щодо проведення подальших допитів після отримання заяви особи про відмову від надання показань. У ч. 14 ст. 352 КПК України лише зазначається, що свідок може бути допитаний повторно в тому самому або наступному судовому засіданні, якщо під час судового розгляду з'ясувалося, що він може надати показання стосовно обставин, щодо яких він не допитувався. Тобто в тексті закону чітко вказано, що предмет допиту має бути іншим. Положення КПК України, що регламентують порядок допиту під час досудового розслідування, релевантних норм не містять, хоча практика повторних викликів учасників кримінального провадження слідчим, дізнавачем та прокурором на допит є розповсюдженою. Це відкриває простір для зловживань, адже неодноразовий виклик особи для надання показань з тих самих обставин, безумовно, може бути розглянутий як спосіб впливу на виражену нею раніше волю не давати пояснень та показань щодо себе. Такий аспект може мати значення при прийнятті окремих рішень під час досудового розслідування. Наприклад, відповідні фактичні обставини можуть бути враховані слідчим суддею при розгляді клопотань про привід або грошове стягнення, у разі ініціювання питання про застосування таких заходів стороною обвинувачення.

Свобода від самовикриття та право особи зберігати мовчання в контексті отримання біологічних зразків та письмових доказів. Посилання у ч. 1 ст. 18 КПК України виключно на показання та пояснення свідчить про те, що законодавець в цілому сприйняв таку концепцію права на свободу від самовикриття, яка полягає в тому, що відповідний привілей стосується лише цих джерел доказів. Схожого підходу дотримується і ЄСПЛ. У рішенні «Сондерс проти Сполученого Королівства» (*Case of Sonders v. UK, Заява № 19187/91*) було зазначено, що право не свідчити проти себе не поширюється на використання у кримінальному провадженні матеріалів, які можуть бути отримані від обвинуваченого шляхом застосування примусових повноважень, але які існують незалежно від волевиявлення особи, зокрема, документів, отриманих згідно з ордером, зразків дихання, крові та сечі, а також тканин тіла з метою дослідження ДНК [3].

Цю позицію Суд повторив також і в іншій справі, яка в українській доктрині стала майже хрестоматійною – «Яллох проти Німеччини» (*Case of Jalloh v. Germany, Заява № 54810/00*), що стосувалася порушення ст. 6 Конвенції внаслідок отримання речового доказу шляхом введення блювотного розчину, втім – дійшов протилежного висновку і констатував порушення права заявника зберігати мовчання [4]. На думку ЄСПЛ, така процедура за ступенем свого примусу різко контрастує із отриманням зразків крові або дихання.

Контекст справ «Сондерс проти Сполученого Королівства» та «Яллох проти Німеччини» є актуальним і для української кримінальної процесуальної доктрини та правозастосовної практики, зокрема, в світлі оцінки допустимості доказів, що отримуються в ході освідування особи та відібрання біологічних зразків для експертизи. Чи можуть дані слідчі (розшукові) дії порушувати засаду свободи від самовикриття? В українській кримінальній процесуальній науці консенсус з цього питання не склався. На думку С.О. Коропецької, право особи не свідчити проти себе не виключає можливості проведення процесуальних дій щодо підозрюваного, в тому числі і без його згоди, так само як і отримувати в нього різноманітні біологічні зразки [5, с. 66]. Р.В. Бараннік та О.Р. Хижна вважають порушенням свободи від самовикриття проведення відповідних процесуальних дій щодо свідка та потерпілого без їх згоди [6, с. 154; 7, с. 165–166].

Доволі обґрунтований підхід до цього питання у літературі було сформульовано С.Л. Лисаченком. На його думку, освідування та відібрання зразків для експертизи порушуватимуть принцип свободи від самовикриття лише у тому разі, коли в ході таких слідчих (розшукових) дій особу спонукатимуть робити певні активні дії проти її волі. Виходячи із

цієї концепції, автор вважає порушенням права не свідчити проти себе отримання від особи зразків почерку і голосу [8, с. 127].

Однозначної позиції з цього приводу не сформувалося також і в правозастосовній практиці. При чому така непослідовність характерна навіть в контексті розгляду та вирішення клопотань одного виду. Наприклад, у судовій практиці є випадки відмови у задоволенні клопотань про примусове відібрання зразків букального епітелію для проведення експертизи в порядку ст. 245 КПК України з підстав порушення принципу свободи від самовикриття [9; 10]. Цікавим у цьому аспекті є мотивування ухвали Богунського районного суду м. Житомира, у якій слідчим суддею було зазначено, що відбирання подібних зразків порушуватиме ст. 6 Конвенції та ст. 18 КПК України, оскільки воно здійснюватиметься «з метою встановлення причетності її до вчинення злочину, і обумовлено відсутністю інших доказів для обґрунтованості висунення підозри» [11]. Наявні й випадки задоволення такого роду клопотань за доволі схожих фактичних обставин кримінального провадження [12].

Якщо все ж таки виходити зі стандартів, сформульованих ЄСПЛ, то саме по собі відбирання біологічних зразків та освідування особи не порушуватиме свободу від самовикриття. Ключове питання тут полягає у ступені застосованого примусу та його виправданості за конкретних обставин.

ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці розглядав також питання щодо дотримання принципу свободи від самовикриття в контексті надання письмових доказів та документів. Така більш широка концепція свободи від самовикриття була застосована у рішенні ЄСПЛ у справі «Функе проти Франції» (*Case of Funke v. France, Заява № 10828/84*) [13], в якій Суд визнав порушенням ст. 6 Конвенції в аспекті права особи на мовчання через спроби органів національної влади отримати від заявника певні документи, що стосуються фінансових операцій з іноземними державами шляхом ініціювання проти нього кримінального провадження.

Питання дотримання права на свободу від самовикриття в контексті отримання документів були розглянуті ЄСПЛ також у рішенні «Баїч проти Північної Македонії» (*Case of Bajic v. North Macedonia, Заява № 2833/13*). У цій справі заявник стверджував, що подальше використання письмових звітів, які він надав під час розслідування в статусі свідка порушили його право не свідчити проти себе та зробили провадження несправедливим в цілому. Однак, Суд у підсумку дійшов висновку про відсутність порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, оскільки докази не були отримані під примусом, а заявник не перебував у вразливому становищі. Крім того, спірні документи могли бути отримані й іншим шляхом [14].

Як бачимо, різниця у контексті двох розглядуваних справ полягає знову ж таки у ступені застосованого примусу. Якщо у справі «Функе проти Франції» кримінальне переслідування було використане як засіб тиску на заявника та спосіб отримати докази за допомогою простіших юридичних процедур, то у справі «Баїч проти Північної Македонії» докази були надані особою добровільно та не мали визначального значення для її засудження.

Слід відзначити, що й окремі норми КПК України містять положення, які відкривають можливість більш широкого розуміння свободи від самовикриття, яке охоплює собою не тільки аспект отримання показань. Наприклад, у ч. 6 ст. 290 КПК України передбачено, що сторона захисту має право не надавати прокурору доступ до будь-яких матеріалів, які можуть бути використані прокурором на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення.

Свобода від самовикриття та право особи зберігати мовчання в контексті показань, отриманих під примусом або із використанням вразливого становища особи: критерії оцінки порушень. Застосування до особи примусу та його ступінь, як було з'ясовано вище, є важливим елементом тесту правомірності обмеження її права не свідчити проти себе у практиці Суду. При цьому, як неодноразово повторював ЄСПЛ у релевантних рішеннях, не кожний примус тягне за собою порушення цього права. Безумовно, отримання показань шляхом застосування методів поведінки, заборонених ст. 3 Конвенції і покладення їх основу обвинувачення, у практиці ЄСПЛ завжди тягнуло за собою констатацію загальної

несправедливості судового розгляду (наприклад, у рішенні ЄСПЛ у справі «Озджан Чолак проти Туреччини» (*Case of Özcan Çolak v. Turkey, Заява № 30235/03*)) [15]. Однак, у цьому випадку оцінка застосування примусу має більш широкий контекст і не вичерпується цим аспектом. Вона може полягати, зокрема, у з'ясуванні того, чи перебувала особа у вразливому становищі, за яких обставин відбувався допит, чи могла особа самостійно регулювати свою поведінку (тобто відмовитись від надання показань без несприятливих наслідків), чи мала доступ до правової допомоги, а також її індивідуальні особливості (неповноліття, наявність психічного розладу, душевного хвилювання в момент допиту тощо). Такий підхід був застосований Судом у справі «Бюзе проти Бельгії» (*Case of Beuze v. Belgium, Заява № 71409/10*), в якій було констатовано порушення права заявника зберігати мовчання через те, що він був позбавлений правової допомоги, неповідомлений про своє право не свідчити проти себе, а також мав обмежені інтелектуальні здібності [16]. Прикладом такої ж загальної оцінки, але з протилежним висновком у даному випадку є рішення у справі «Радзевіл проти України» (*Case of Radzevil v. Ukraine, Заява № 36600/09*). ЄСПЛ дійшов висновку, що у справі «немає нічого, що вказувало б на те, що заявник був особливо вразливим, коли давав самовикривальне «пояснення» 12 вересня 2002 року». Крім того, Суд зауважив, що значення спірного доказу було вкрай обмеженим [17].

КПК України у ч. 2 ст. 11 встановлює лише загальну заборону піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах та примушувати до дій, що принижують її гідність. Як показує прецедентна практика Суду, ця важлива гарантія все одно може бути недостатньою в контексті забезпечення принципу свободи від самовикриття. Слід зауважити, що законодавство деяких країн Європи враховує цей аспект. Наприклад, КПК Федеративної Республіки Німеччини (далі-ФРН) у параграфі 136а встановлює перелік заборонених методів допиту, до яких відносить погане поводження, втому, фізичне втручання, введення речовин, тортури, обман або гіпноз. Закон також забороняє погрожувати особі застосуванням цих заходів, а також обіцяти певні привілеї або переваги, що не передбачені законом. Окремо встановлено також заборону вводити обвинуваченому речовини, що впливають на пам'ять або свідомість [18].

Безсумнівно, частково вказані дії пересікаються із забороненими видами поводження, що вказані у ст. 11 КПК України. До того ж, вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство у цьому контексті містить певні окремі гарантії від можливих зловживань, зокрема, заборону проведення слідчих (розшукових) дій у нічний час (ч. 4 ст. 223 КПК України), а також встановлення максимальної тривалості допиту (ч. 2 ст. 224 КПК України). Однак, деякі із перелічених у КПК ФРН заходів не охоплюються поняттям поганого поводження у тому значенні, в якому воно закладено у Конвенції, але вони здатні підірвати гарантії справедливого судового розгляду, що враховує німецький законодавець. Якщо розглянути це питання в контексті української правозастосовної практики, то прикладами такого впливу на особу, що може певною мірою знівелювати її право зберігати мовчання може бути погроза розпочати кримінальне переслідування, застосувати більш суворий запобіжний захід (усвідомлюючи, що підстави та умови прийняття такого рішення відсутні), посилення на докази, які відсутні. Можлива й протилежна ситуація, коли особу намагаються переконати дати показання, обіцяючи певні сприятливі правові наслідки (закриття кримінального провадження, можливість укладення угоди за відсутності умов для її ініціювання, застосування менш суворого покарання тощо). Однак слід зауважити, що в даному випадку мова саме про свідоме маніпулювання та введення особи в оману щодо її правового статусу, фактичних обставин кримінального провадження, наявних доказів, можливих правових наслідків для неї тощо. Видається, що чинному КПК України бракує гарантій права на свободу від самовикриття у цьому ключі.

Контекст вищезгаданої справи «Бюзе проти Бельгії» дозволив ідентифікувати ще одну прогалину чинного КПК України в частині забезпечення свободи від самовикриття вразливих осіб, у тому числі неповнолітніх та осіб, що мають психічні розлади. Стосовно останньої

категорії осіб, то слід зауважити, що деякі застереження з цього приводу містить законодавство Сполученого Королівства. Закон про поліцію та кримінальні докази 1984 року (*Police and Criminal Evidence Act 1984*) містить окрему главу «Зізнання психічно неповноцінних осіб» (*Confessions by mentally handicapped persons*), яка включає положення, що є застосовним за наявності трьох умов: 1) коли вирішення справи повністю або суттєво залежить від визнання обвинуваченим своєї вини; 2) коли суд усвідомлює, що обвинувачений є психічно неповноцінним; 3) під час здійснення такого зізнання були відсутні незалежні особи. У такому випадку суд повинен роз'яснити присяжним, що «існує особлива необхідність бути обережним, перед тим як засуджувати» і розглянути справу як таку, в якій є «особлива потреба в обережності перед засудженням» (переклад авторський – В.З.) [19].

КПК України не містить також спеціальних норм щодо забезпечення свободи від самовикриття неповнолітніх. Ця категорія осіб, так само як і особи із психічними вадами, мають у цьому контексті лише одну основну гарантію – обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні (ч. 2 ст. 52 КПК України). Хоча, наприклад, у КПК ФРН є норма, відповідно до якої неповнолітні та особи, які через душевну хворобу недостатньо усвідомлюють зміст права на відмову від надання показань можуть бути допитані виключно якщо законний представник дасть на це згоду (§ 52) [18]. Щоправда, вона стосується здебільшого права на відмову свідчити проти близьких родичів. За КПК України законний представник неповнолітнього залучається лише за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора або за клопотанням захисника і лише у випадках, коли неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо його визнано розумово відсталим (ч. 1 ст. 491 КПК України). Крім того, нормою ч. 2 ст. 492 КПК України законний представник наділений лише правом ставити запитання неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому. Такі гарантії в контексті забезпечення свободи від самовикриття видаються недостатніми.

Свобода від самовикриття та право особи зберігати мовчання в контексті доказів, отриманих поза межами кримінального провадження. Важливим аспектом визначення сфери дії привілею проти самовикриття є юридичні процедури, в ході яких були отримані відповідні відомості. Загалом, ця гарантія діє лише у сфері кримінального провадження, однак у практиці ЄСПЛ є чимало прикладів, коли Суд розглядав питання порушення права особи зберігати мовчання у ситуаціях, коли докази були отримані поза межами кримінального провадження, а в подальшому використовувалися для засудження особи. Але в цьому контексті серйозно вирізняється рішення «Шеннон проти Сполученого Королівства» (*Case of Shannon v. United Kingdom, Заява № 6563/03*) [20]. У цій справі заявника було викликано на допит фінансовим слідчим для надання пояснень щодо використання певних доходів та бухгалтерської звітності. Національне законодавство передбачало покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі у випадку неявки за таким викликом. Адвокатом заявника було подане повідомлення про те, що відповіді на такі питання можуть в подальшому бути використані як докази в суді для засудження особи, а також було інформовано про те, що його клієнт не з'явиться на допит. Згодом на заявника було накладено стягнення за невиконання вимоги фінансового слідчого.

Раніше ЄСПЛ завжди констатував порушення ст. 6 Конвенції в частині права особи зберігати мовчання, коли матеріали, здобуті поза кримінальним провадженням, потім були використані як докази для засудження особи у вчиненні злочину. Однак ця справа відрізнялася від інших тим, що кримінальне провадження щодо заявника стосовно інформації, яку запитували слідчі, так і не було розпочато. Відповідно Суду належало визначити, чи буде поширюватись ст. 6 Конвенції на такі випадки.

Суд дійшов висновку, що заявник мав право посилатись на втручання у його право не свідчити проти себе, навіть якщо докази не були в подальшому використані в межах кримінального провадження. На думку ЄСПЛ, у цій ситуації не можна вважати, що вимога розкрити інформацію була адресована особі, щодо якої не було жодних підозр (вже було розпочате інше кримінальне провадження щодо тих самих обставин). У разі отримання таких доказів, вони могли бути використані проти заявника, якби провадження щодо нього

розпочалося і це позбавило би його права визначати, які докази він вважає за необхідне подати, а які прагне залишити прихованими.

Протилежну позицію з цього приводу ЄСПЛ висловив у рішенні по справі «Вех проти Австрії» (*Case of Weh v. Austria, Заява № 38544/97*). У даній справі компетентні органи вимагали від заявника, як зареєстрованого власника автомобіля надати інформацію про те, хто перебував за кермом у певний час. Відповідне провадження стосувалося перевищення швидкості невідомою особою. Австрійське законодавство допускало у подібних випадках, коли конкретний правопорушник невідомий, можливість направлення наказу про сплату штрафу іншій особі, яка потенційно може його знати. Після того, як заявник відмовився сплатити штраф, було розпочато кримінальне провадження, в ході якого органи влади вимагали від нього назвати ім'я водія автомобіля, який перебував за кермом. У підсумку, на заявника було накладено штраф, оскільки, як стверджувалося, він надав недостовірну інформацію.

Суд, здійснюючи оцінку того, чи було порушено право заявника на свободу від самовикриття зазначив, що ця справа вирізняється тим, що органи влади не мали підозр конкретно щодо нього, і в подальшому кримінальне провадження щодо заявника не здійснювалося. У рішенні зазначається, що «в даній справі зв'язок між зобов'язанням заявника згідно зі статтею 130 § 2 Закону про транспортні засоби розкрити водія свого автомобіля та можливим кримінальним провадженням щодо нього за перевищення швидкості залишається віддаленим та гіпотетичним» [21].

Аналіз рішень у справах «Шеннон проти Сполученого Королівства» та «Вех проти Австрії» дозволяє чітко встановити підстави, з яких Суд дійшов протилежних позицій. Різниця між ними полягає у тому, що у першому випадку відомості, які вимагалися від особи цілком очевидно могли стати основою кримінального переслідування, а в другому воно не могло бути розпочатим априорі.

Специфічний контекст у даному ключі має також рішення ЄСПЛ у справі «Квінн проти Ірландії» (*Case of Quinn v. Ireland, Заява № 36887/97*). Фактично, воно пов'язане із якістю законодавства, яке не відповідало стандартам ст. 6 Конвенції. Рішення стосується порушення права заявника зберігати мовчання у зв'язку із проведенням заходів, передбачених Законом про злочини проти держави 1939 року. Його положення встановлювали, що будь-який співробітник поліції може вимагати від затриманої особи повного звіту про її пересування та дії протягом певного визначеного періоду, а також всю інформацію, якою вона володіє щодо вчинення або наміру вчинення іншою особою будь-якого правопорушення згідно з будь-яким розділом чи підрозділом цього Закону. Відмова надати відповідну інформацію або надання неправдивої інформації становила кримінальне правопорушення, за яке було передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до шести місяців [22].

Суд погодився із доводами заявника про те, що така процедура несумісна із гарантіями ст. 6 Конвенції, оскільки у даному випадку йому доводилося обирати між правом зберігати мовчання та шестимісячним терміном ув'язнення. Окремо Суд наголосив на тому, що занепокоєння держави щодо безпеки та громадського порядку не може виправдовувати таке втручання та нівелювати саму суть права заявника не свідчити проти себе.

Сьогодні, контексти порушення права зберігати мовчання у практиці Суду продовжують еволюціонувати. Наприклад, у рішенні «Лалік проти Польщі» (*Case of Lalik v. Poland, Заява № 47834/19*) ЄСПЛ визнав порушенням ст. 6 Конвенції покладення в основу обвинувачення викривальних показань заявника, які він надав в ході неофіційного допиту після арешту [23].

Наведені позиції ЄСПЛ щодо порушення ст. 6 Конвенції в частині права особи зберігати мовчання та не свідчити проти себе дозволяють виокремити низку аспектів, які є принциповими для оцінки виправданості втручання у це право. По-перше, Суд доволі чітко розмежовує ситуації, коли проводився допит особи щодо якої не було жодних підозр у вчиненні кримінального правопорушення і ситуації, коли подальше кримінальне переслідування слід було би очікувати з високим ступенем ймовірності. При цьому, від показань, наданих особою міг суттєво залежати подальший перебіг провадження. Так само неприйнятними

є випадки, коли особі доводиться обирати між юридичною санкцією та правом зберігати мовчання. Другий аспект впливає із першого і полягає в тому, що ЄСПЛ, здійснюючи загальну оцінку справедливості провадження не надає значення тому, якою була процедура отримання відомостей від особи за своєю юридичною природою. Ключове значення має те, які правові наслідки вона могла потягнути за собою у випадку розкриття інформації та чи могла особа самостійно та без тиску визначити, які докази вона бажає надати, а які залишити прихованими.

Свобода від самовикриття в українській правозастосовній практиці: проблеми та основні тенденції. Підходи, сформовані прецедентною практикою Суду є актуальними для української правозастосовної практики при тлумаченні окремих положень КПК України. Норма п. 3 ч. 1 ст. 87 КПК України встановлює, що докази, які були отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні є недопустимими. Закріплення цього положення на законодавчому рівні у КПК 2012 року сприймалося у процесі його обговорення та прийняття як важлива гарантія забезпечення свободи від самовикриття і виправлення системного недоліку у вітчизняному законодавстві, на який вказував ЄСПЛ у численних рішеннях проти України в минулому.

Однак, у своїй практиці щодо тлумачення наведеного припису КПК, Касаційний кримінальний Суд Верховного Суду (далі – ККС ВС) у низці рішень сформував таку позицію: «зміст п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК вказує на те, що дана норма права має застосовуватися за умови, коли на час отримання показань від свідка уже існували дані, що його буде визнано підозрюваним чи обвинуваченим, але, всупереч наявності у такої особи права на мовчання та свободи від самовикриття, слідчий чи прокурор вчиняє дії, спрямовані на отримання показань від неї. Саме такі дії, а не власне факт отримання показань від свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим, мають визнаватися істотним порушенням прав людини і основоположних свобод» [24; 25; 26].

Загалом, текстове вираження п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України, не дає змоги виокремити жодних винятків із загального правила, що встановлено у ньому. А тому, немає сумнівів у тому, що ККС ВС вдається у даному випадку до обмежувального тлумачення відповідної норми КПК України. Втім, примітним є те, що кримінальні провадження, в яких така позиція висловлювалася і їх контекст доволі схожі. Мова йде про провадження за ст. 286 КК України, ситуаційна характеристика яких виглядає наступним чином: під час досудового розслідування було проведено слідчий експеримент за участю особи з метою відтворення обстановки вчинення дорожньо-транспортної пригоди (далі – ДТП), а надалі були призначені та проведені експертизи і вже висновком експерта було встановлено, що саме дії цієї особи призвели до порушення правил дорожнього руху та настання суспільно небезпечних наслідків, передбачених ст. 286 КК України. Після цього їй було повідомлено про підозру, а відомості, отримані в ході слідчого експерименту були визнані допустимими доказами.

ККС ВС, на підставі вищенаведеної позиції дійшов висновку про правильність такого підходу судів нижчих ланок. Щоправда, мотивувальна частина відповідних рішень дещо відрізнялася. Наприклад, в одному з рішень Суд вказав на те, що під час слідчого експерименту особа не стверджувала, що є винуватою та взагалі не надавала ніякої оцінки своїм діям [24], в іншому – про те, що відомості про ДТП до ЄРДР були внесені за фактом кримінального правопорушення, а не щодо конкретно обвинуваченого [26].

Наведена практика породжує логічне питання: норма п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України не має абсолютного характеру і правозастосовна практика цю проблему розкрила чи має місце невинуватого звуження змісту правового припису в ході судового тлумачення? Підходи, сформульовані у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК України хоча й не відповідають буквальному змісту аналізованої норми кримінального процесуального закону, але не є безпідставними. В усіх випадках особи надавали пояснення в ході слідчого експерименту добровільно, без примусу, а основою для подальшого повідомлення про підозру виступили висновки проведених експертиз. На них же ґрунтувалося переважним чином і подальше обвинувачення особи.

Для порівняння, наведемо приклади, в яких ККС ВС виходячи із наведеної позиції доходив протилежного висновку – про недопустимість як доказів показань особи, які були надані нею в статусі свідка. Так, у Постанові ККС ВС від 26 листопада 2019 року зазначено, що під час першого допиту особою було вказано, що він вчинив злочин в співучасті із виправданим, а отже, проведення слідчих (розшукових) дій з останнім як свідком, у тому числі проведення допиту порушувало його право на захист та право зберігати мовчання [27]. У підсумку ККС ВС погодився із оцінкою суду апеляційної інстанції в частині визнання цих відомостей недопустимими як докази. Цей висновок впливає із того, що після отримання інформації про вчинення особою кримінального правопорушення, сторона обвинувачення вже не могла вважати, що відносно неї немає жодних підозр.

Фактично, ККС ВС дотримується правових позицій ЄСПЛ і при оцінці допустимості спірних показань бере до уваги те, чи мав орган досудового розслідування інформацію про можливу причетність свідка до кримінального правопорушення. Втім, аналіз наведеної практики дозволяє ідентифікувати у ній певний суттєвий недолік – в межах сформованого судом касаційної інстанції підходу до уваги береться переважно безпосереднє визнання особою винуватості і оцінка того чи мало воно місце, чи було воно добровільним і чи було забезпечено особі право на захист. Однак, ЄСПЛ неодноразово повторював (наприклад, у рішенні «Сондерс проти Сполученого Королівства»), що право не свідчити проти себе не може обмежуватися виключно заявами про визнання протиправних дій або показаннями, які є прямо викривальними. Отримання показань під примусом, які на перший погляд не мають викривального характеру (наприклад, виправдувальні показання чи просто інформація щодо певних фактів), але пізніше використовуються у кримінальному провадженні на підтримку обвинувачення також охоплюється цим аспектом [3]. Цей момент теж слід враховувати у правозастосовній діяльності, хоча універсального підходу в оцінці порушення в цьому ключі виробити складно, він залежить від контексту конкретного кримінального провадження.

Ці правові позиції знаходять своє відбиття і в інших категоріях кримінальних проваджень. Наприклад, ККС ВС визнав недопустимими доказами відеозаписи розмов поліцейських із засудженою, що були зафіксовані їх нагрудними камерами після проникнення до квартири, в якій було вчинене умисне вбивство [28]. При цьому, суд вдало розмежував відомості, що були отримані до моменту проникнення в приміщення, коли жодних підозр щодо засудженої ще не виникало, визнавши їх допустимими як докази, і після нього, які були отримані без дотримання права на свободу від самовикриття.

Непоодинокими в українській правозастосовній практиці натепер є випадки, коли стороною обвинувачення подаються докази, отримані в ході спілкування із особою (без попередження про його фіксацію), що було процесуально зафіксовано протоколом аудіо- та відеоконтролю. Наразі є практика визнання таких доказів недопустимими [29; 30], що є абсолютно обґрунтованим підходом, адже аудіо- та відеоконтроль особи як негласна слідча (розшукова) дія хоч і спрямований на фіксацію розмов особи, але не передбачає надання відповідей на конкретні питання з боку суб'єктів сторони обвинувачення. Цей елемент в даному випадку виступає ключовим критерієм розмежування аудіо- та відеоконтролю від прихованого допиту.

Втім, ККС ВС визнав допустимими доказами відомості щодо вчинення кримінального правопорушення, зафіксовані в ході аудіоконтролю підозрюваних в приміщенні ізолятора тимчасового тримання (далі – ІТТ). Як зазначено у судовому рішенні, такі розмови «були вільними, без примусу або обману з боку будь-яких осіб, обвинувачені повідомляли своїм співрозмовникам обставини скоєних ними злочинів на власний розсуд» [31]. Аналізований випадок принципово відрізняється тим, що підозрювані не відповідали на поставлені питання, і до того ж спілкування відбувалося не з особою, що є представником держави. З цим безперечно слід погодитись. Водночас, такий підхід не є безспірним, адже перебування осіб в ІТТ забезпечило доступність та необхідні умови для проведення за їх участю негласних (слідчих) розшукових дій. ЄСПЛ у рішенні «Биков проти Росії» (*Case of Bykov*

v. *Russia*, Заява № 4378/02) констатував відсутність порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у ситуації, коли було використано як доказ аудіозапис розмови конфідента з заявником [32], але у цій справі спілкування відбувалося в житлі заявника, а не в умовах несвободи. Тому таку практику, як видається, не можна визнати такою, яка цілком відповідає гарантіям права на свободу від самовикриття.

Висновки. Свобода від самовикриття та право особи зберігати мовчання є багатоаспектним міжнародно-правовим стандартом справедливого судового розгляду. Втім, аналіз доктрини та правозастосовної практики США, України, а також прецедентної практики ЄСПЛ дозволяє констатувати неабсолютний характер даного права. Встановлення порушення права на свободу від самовикриття та права особи зберігати мовчання може включати в себе оцінку таких факторів як: 1) застосування до особи примусу та його ступінь, у тому числі потенційне застосування санкцій за нерозкриття інформації; 2) здатність регулювати свою поведінку за певних обставин; 3) перебування особи у вразливому становищі; 4) забезпечення права особи на захист; 5) існування щодо особи підозри у вчиненні кримінального правопорушення на момент отримання показань; 6) ступінь використання отриманих показань у кримінальному провадженні.

Порівняльно-правове дослідження досвіду нормативного забезпечення свободи від самовикриття показує, що норми КПК України є недостатньо конкретизованими в частині визначення методів допиту, що є забороненими та тягнуть за собою порушення свободи від самовикриття. Законодавство Сполученого Королівства та ФРН також містить окремі гарантії щодо свободи від самовикриття осіб із психічними вадами та неповнолітніх, в той час як в Україні єдиною такою гарантією є обов'язкова участь захисника.

В українській правозастосовній практиці сьогодні сформована тенденція щодо оцінки допустимості доказів, отриманих із порушенням права зберігати мовчання виходячи із того чи мала сторона обвинувачення відомості про причетність особи до вчинення кримінального правопорушення на момент проведення слідчих (розшукових) дій. Даний підхід є обмежувальним тлумаченням норми п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України. Поширеними сьогодні лишаються й практики прихованого допиту під виглядом аудіо-відеоконтролю особи, а також створення умов для отримання інформації від особи шляхом застосування до неї запобіжного заходу, що не є сумісним із правом особи на свободу від самовикриття.

Список використаних джерел:

1. Decision U.S. Supreme Court in case of *Michigan v. Moseley* (1975) 423 U.S. 96. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/423/96/>
2. Marcy Strauss. The Sounds of Silence: Reconsidering the Invocation of the Right to Remain Silent Under Miranda. *William & Mary Bill of Rights Journal*. 2009. Volume 17. Issue 3. Pp. 773–829.
3. Case of *Sonders v. United Kingdom* (Application № № 19187/91): Judgement of European Court Human Rights, 17 December 1996. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-58009>
4. Case of *Jalloh v. Germany* (Application № 54810/00): Judgement of European Court Human Rights, 11 July 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-76307>
5. Коропецька С.О. Відібрання зразків біологічного походження під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 258 с.
6. Бараннік Р.В. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2003. 235 с.
7. Хижна О.Р. Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї як засада у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 269 с.
8. Лисаченко С.Л. Засоби отримання відомостей від особи у досудовому кримінальному провадженні : дис. ... д-ра філ. : 081. Харків, 2020. 234 с.

9. Ухвала слідчого судді Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 20 лютого 2024 року, судова справа № 676/1149/24. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/117090615>
10. Ухвала слідчого судді Кузнецовського міського суду Рівненської області від 26 квітня 2024 року, судова справа № 565/1987/23. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/118721957>
11. Ухвала слідчого судді Богунського районного суду м. Житомира від 16 січня 2024, судова справа № 295/701/24. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/116732102>
12. Ухвала слідчого судді Московського районного суду м. Харкова від 06 лютого 2024 року, судова справа № 643/1151/24. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/116788936>
13. Case of Funke v. France (Application № 10828/84): Judgement of European Court Human Rights, 25 February 1993. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57809>
14. Case of Bajić v. North Macedonia (Application № 2833/13): Judgement of European Court Human Rights, 10 June 2021. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-210320>
15. Case of Özcan Çolak v. Turkey (Application № 30235/03): Judgement of European Court Human Rights, 06 October 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-94752>
16. Case of Beuze v. Belgium (Application № 71409/10): Judgement of European Court Human Rights, 09 November 2018. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-187802>
17. Case of Radzevil v. Ukraine (Application № 36600/09): Judgement of European Court Human Rights, 10 December 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-198882>
18. Strafprozeßordnung der Bundesrepublik Deutschland (StO). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/>
19. Police and Criminal Evidence Act 1984. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1984/60/section/77>
20. Case of Shannon v. United Kingdom (Application № 6563/03): Judgement of European Court Human Rights, 04 October 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-70364>
21. Case of Weh v. Austria (Application № 38544/97): Judgement of European Court Human Rights, 07 August 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61701>
22. Case of Quinn v. Ireland (Application № 36887/97): Judgement of European Court Human Rights, 21 December 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59098>
23. Case of Lalik v. Poland (Application № 47834/19): Judgement of European Court Human Rights, 11 May 2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-224575>
24. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 29 листопада 2023 року, судова справа № 359/5361/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115445693> (дата звернення: 10 червня 2024 року)
25. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 05 квітня 2023 року, судова справа № 450/658/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110111343> (дата звернення: 10 червня 2024 року)
26. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 22 лютого 2024 року, судова справа № 518/215/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117241456>
27. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 26 листопада 2019 року, судова справа № 559/2124/15-к <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85934796>
28. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 25 січня 2023 року, судова справа № 303/3450/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108752527>
29. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 28 серпня 2023 року, судова справа № 676/7835/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113091748>
30. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 02 грудня 2020 року, судова справа № 738/2153/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93438381>
31. Постанова Касаційного кримінального Суду Верховного Суду від 24 червня 2021 року, судова справа № 756/4576/15-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967263>
32. Case of Bykov v. Russia (Application № 4378/02): Judgement of European Court Human Rights, 10 March 2009. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-91704>

